

Mest en milieu in de Late Middeleeuwen

Rochus J. van den Bergh

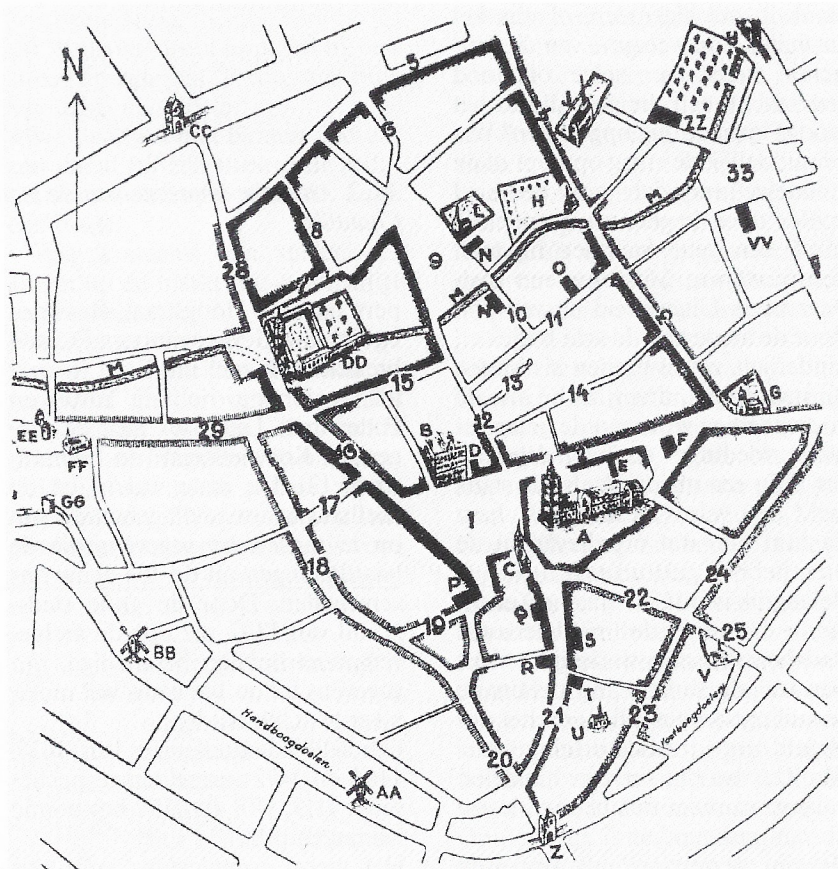
Geschetst beeld een juist beeld?

De geschiedschrijver laat er vaak geen twijfel over bestaan: een stad in de Middeleeuwen was vuil, zij stonk en er heersten onhygiënische toestanden. Voorbijgaand aan de vraag of de middeleeuwse bewoners dit zelf ook zo hebben onderhouden, wordt vervolgens gewezen op de onverharde straten vol kuilen en poelen, de loslopende varkens, honden en pluimvee, de stank van de open riolen, de ontelbare mesthopen en het overal aanwezige afval. Ook de gewoonte van verschillende inwoners om hun natuurlijke behoeften op straat te doen, of daar te deponeren, wordt in dit soort opsommingen meestal niet vergeten. Onvermijdelijk ontstaat hierdoor de indruk dat de toenmalige bestuurders niet opgewassen waren tegen de veranderingen die zich in de maatschappij voltrokken. Dat het ontstaan van een stedelijke samenleving, gekenmerkt door een snelle bevolkingsaanwas, een groeiende nijverheid en toenemende handels- en verkeersactiviteiten in een omgeving met een overwegend agrarisch karakter, dusdanige problemen opleverde voor het milieu dat de overheid, in haar pogen om die problemen op te lossen, veelal machteloos stond.

Oude archieven tonen ons echter juist het tegenovergestelde. We treffen er talloze voorschriften en ordonnances aan waarin exact staat vermeld hoe de burgers zich dienden te gedragen en waarin duidelijk omschreven werd wat de overheid van hen verwachtte.

Wel staat ter discussie of veel van deze voorschriften een verbetering van het milieu beoogden, dan wel pogingen waren andere, meer zakelijke doelen te bereiken.

Moet men bijvoorbeeld het laten verwijderen van de overal verspreid liggende mesthopen zien als een

Afb.1. Oudste plattegrond van Bergen op Zoom (Uit: Sloomans. K. Bergen op Zoom, een stad als een huis, 4e druk 1977).

Verklaring letters en cijfers:

A: Grote Kerk; B: Stadhuis; C: Lakenhal; D: Juwelierspand; E: Oosterlingenhuis; F: Waag; G: Gasthuis; H: St. Margrietenklooster; J: Minderbroedersklooster; L: St. Jacobsgasthuis; M: Grebbe; N: Pakhuizen van de Engelsen; O: Handelshuis van de Engelsen; P: Vleeshal; Q: Halle van Antwerpen; R: Halle van Weert; S: Halle van Diest; T: Halle van Armentières; U: St. Peter en Paulus kapel; V: Cellerustersklooster; Z: Bospoort; DD: Markiezenhof; EE: Lieve Vrouwetoren; FF: Lieve Vrouwekapel; GG: Helle.

I. Grote Markt; 2. Zuivelstraat; 3. Blauwehandstraat; 4. Minderbroedersstraat; 5. Weverskat; 6. Wijngaardstraat; 7. Hofstraat; 8. Scholiersberg; 9. St Catharinaplein, vroeger Huidenmarkt; 10. Nieuwstraat; 11. Engelsestraat, vroeger H. Geeststraat; 12. Kremerstraat (Zilversmidstraat); 13. Wolzakstraat; 14. Cromwielstraat; 15. Kortemeestraat, vroeger Brouwersstraat; 16. Fortuinstraat, vroeger Oude Potterstraat; 17. Molstraat, vroeger Korte Potterstraat; 18. Potterstraat, vroeger Nieuwe Potterstraat; 19. Pensstraat; 20. Bosstraat; 21. Hoogstraat; 22. Kerkstraat; 23. Schoolstraat; 24. Koevoetstraat, vroeger Papenstraat; 25. Huybergsestraat; 29. Lieve Vrouwestraat.

besluit om een beter hygiënisch klimaat te scheppen, of was het veeleer een poging om het verkeer: voetgangers, paarden en volgeladen karren wat gemakkelijker door de smalle straten te loodsen?

En in hoeverre speelde de verpachting van de mest, en de daaraan verbonden inkomsten voor de stad, een rol?

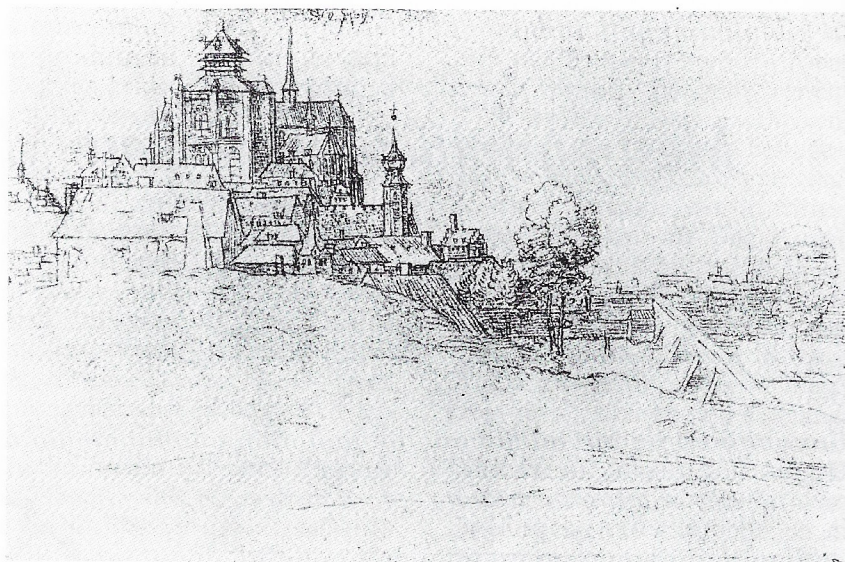
Een ander punt is de interpretatie van het begrip stank, waarop in vele ordonnanties gewezen wordt. Bedoelde men met 'quaede lochten' stank in het algemeen, of was het uitsluitend de weergave van de dreigende lucht die ziekte of dood overbracht, een dreiging die in het woord 'quaede' lag opgesloten? Wat onmiddellijk de vraag oproept of de middeleeuwer zich ook bedreigd voelde door de geur van dampende mest, een geur waarmee hij toch vertrouwd was. Mest was een kostbaar bezit. Uitgespreid en verwerkt door de aarde van de vele hofjes en landerijen, zowel binnen als buiten de stadswallen, droeg hij bij aan de voorspoedige groei van de graag gewilde voedings- en handelsgewassen. Zou een uitspraak als: 'de stank van de vele mesthopen' hem daarom niet wat overdreven in de oren hebben geklonken?

Belangrijk is ook de vraag of, en zo ja, in hoeverre de middeleeuwse stadsbewoner zich werkelijk bewust was van de samenhang tussen de vervuiling van het milieu en het optreden van ziekteverschijnselen. Wanneer was hij in zijn handelen nalatig, wanneer was het een kwestie van onwetendheid?

Het zijn overwegingen die ons doen afvragen of het beeld van een middeleeuwse samenleving zoals dat door sommige historici geschilderd wordt, niet al te eenzijdig, niet al te negatief, niet al te 'onwelriekend' is.

Haardtellingen

De oudste keuren van Bergen op Zoom dateren uit 1314 (1). Het waren voorschriften bestemd voor een samenleving die bestond uit schippers, boeren, handelaren, geestelijken, ambtenaren, ambachtslieden en kleine neringdoenden. Al deze mensen ontplooiden hun activiteiten in een gebied dat toen lag binnen de vierhoek Fortuinstraat, Steenbergsestraat-Sint-Antoniusstraat, Weverskat- Minderbroederstraat, Blauwehandstraat-Zuivelplein, Kerkstraat, met korte uitlo-

Afb.2. Artistieke impressie van de stad in 1520 (Albrecht Dürer. Musée Condé, Chantilly).

pers naar de Hoogstraat, Bosstraat en richting Gevangenpoort. De stad breidde zich snel uit. Eerst in westelijke richting, richting haven en Potterstraat. Later ook naar de omgeving Koevoetstraat en Schoolstraat (2). De mate waarin en de snelheid waarmee dit gebeurde, valt op te maken uit gegevens die de haardtellingen uit de 15e eeuw ons verschaffen. Door de grote stadsbrand van 1397, die ook de archieven moet hebben beschadigd, zijn gegevens uit de 14e eeuw wat moeilijker te achterhalen.

Officiële haardtellingen van 1437, 1464 en 1472 vermelden respectievelijk 1119, 1101 en 1152 bewoonde woningen (3).

Het meest compleet en voor ons doel het meest geschikt, zijn de haardtellingen van 1480 en 1496, waarbij duidelijk onderscheid is gemaakt tussen huizen die werden aangetroffen binnen de 'cuijpen' of wallen van de stad en de huizen die zich daarbuiten bevonden.

In 1480 telde de stad 816 bewoonde huizen, 93 onbewoonde huizen en 116 huizen waarin arme, niet schatplichtige lieden woonden (4).

Buiten de muren stonden 300 bewoonde huizen, 50 lege huizen en 129 huizen waarin armen woonden. Vijf à zes zoutketen en vier huizen op de dijk bleven ongeteld. In totaal dus 1361 bewoonde en 143 onbewoonde huizen.

Binnen de stad verbleven ook nog 7 cellebroeders, 30 observanten en

80 'jouffrouwen'; de laatste huisden in het Sint Margrietklooster.

In 1496 telde men binnen de stadswallen 1097 bewoonde en 76 onbewoonde huizen. Buiten de poort, aan beide kanten van de haven, stonden 261 bewoonde en 25 lege huizen. Buiten de haven, aan de dijk stonden 24 bewoonde en 4 onbewoonde huizen. Buiten de Steenbergse- en Wouwsepoort werden 253 bewoonde en 13 onbewoonde huizen (zonder de 'lazarie') geteld. Buiten de Bospoort stonden nog eens 74 bewoonde en 8 onbewoonde huizen. Wat het totaal brengt op 1709 bewoonde en 126 onbewoonde woningen.

In het Cellebroedersklooster telde men 13 en in het Zusterhuis 9 personen. Voor het Godshuis van de Observanten, het Nonnenklooster en het Gasthuis vinden we geen personen vermeld (5).

Tenslotte de cijfers van 1526. De stad telde toen binnen haar wallen 1429 bewoonde huizen. In de vier kloosters in de stad werden 141 mensen geteld. Buiten de stadswal stonden 382 bewoonde huizen, plus het Begijnhof met 53 huisjes, waarvan er 11 onbewoond waren, 2 huisjes hadden drie schoorstenen (c.q. haard- of stookplaatsen), 1 huis had vier, 1 huis vijf, 1 huis zes en 1 huis acht schoorstenen; in 13 huisjes op het Begijnhof woonden armen. In en buiten de stad stonden in totaal 251 huizen leeg.

Uit bovenstaande gegevens kunnen we opmaken dat de stijging van het

aantal bewoonde huizen zich vooral deed gelden in de late tweede helft van de 15e eeuw. Dit in tegenstelling tot de periode 1437 tot 1472, waarin het aantal bewoonde huizen vrijwel stabiel bleef. In 1480 telde de stad binnen haar wallen 932 bewoonde huizen. In 1496 waren dit er 1097, waar een jaar later, toen ook het gebied rond de haven zijn omwalling kreeg, nog eens 261 huizen bij kwamen. Verder zien we dat in 1480 ongeveer 10% van het aantal huizen leeg stond. Buiten de stadspoorten lag dit percentage zelfs nog 5% hoger.

Inwonertal

Als we het aantal huizen kennen, hoe berekenen we dan het aantal inwoners?

De hedendaagse historicus-demograaf beschouwt een gemiddelde omrekeningsfactor van 4 à 4,5 personen voor de steden en een factor van 4,5 tot 5,5 voor het platteland als aanvaardbaar.

Hanteren we nu voor het berekenen van de bevolkingdichtheid van Bergen op Zoom de omrekeningsfactor 4,5, wat uiteraard een keuze is, dan ontstaat het volgende overzicht:

Inwoners	totaal	binnen de omwalling
1437	5035	onbekend
1464	4954	onbekend
1472	5174	onbekend
1480	6124	4194
	plus 117 kloosterlingen	plus 117 kloosterlingen
1496:	7690	4936
	plus 22 kloosterlingen	plus 22 kloosterlingen
1497	haven wordt ommuurd (+ 1174)	6110
1526:	8149	6430
	plus 141 kloosterlingen, exclusief de bewoners van het Begijnhof	plus 141 kloosterlingen

nog een grote lappendeken van hofjes en moestuinen te zijn.

Blijft de vraag of de Bergenaren, burgers zowel als overheid, in die tijd ook daadwerkelijk hebben geprobeerd om hun stad schoon, veilig en leefbaar te houden.

Regeling

- Wie de straat niet schoon houdt, krijgt een boete.

- Wie niet om de veertien dagen de straat voor zijn huis, tot het midden van de straat toe, schoon maakt, krijgt een boete.

- Wie zijn vuilnis of tuinafval bij een ander op zijn pad of voor zijn huis legt, krijgt een boete.

- Wie de straat niet binnen drie dagen nadat hij zijn mest daar gedeponeerd heeft, schoonmaakt, krijgt een boete.

- Wie 's nachts zijn stalletje of kraam op de markt laat staan, krijgt een boete.

Het ligt er niet om. Op de lange lijst van voorschriften, geboden en verboden, die de overheid in 1314 uitvaardigde, maakte die zelfde overheid de inwoners van haar stad duidelijk dat, naast andere zaken, ook het vervuilen van straten niet getolereerd zal worden. Het is voor

en natuurbeheer. Milieuverontreiniging betekent aantasting van dit leefmilieu. Bij de meeste heden-daagse maatregelen tegen de milieuvervuiling staat de zorg voor de volksgezondheid, het milieuhygiënisch aspect, centraal. Het is een logisch gevolg, een uitvloeisel van de kennis waarover men tegenwoordig beschikt om verbanden te leggen tussen allerlei vormen van milieuvervuiling en het aantasten van de volksgezondheid. De kennis om de bronnen op te sporen die deze vervuiling veroorzaken en voorts de kennis om al die negatieve invloeden om te buigen of stop te zetten, die kennis had men in de Middeleeuwen niet, althans niet in die mate.

Negeren we dit gegeven, dan ontstaat het gevaar teveel maatregelen te zien als een poging tot verbetering van de volksgezondheid (de milieuhygiënische factor), waar zij in feite bedoeld waren orde en regelmaat te scheppen.

De vele maatregelen tegen de mestoverlast moeten we zeer waarschijnlijk tot deze laatste categorie rekenen. In mest zag men geen gevaar voor de gezondheid. Mest moest alleen op het land (of elders) liggen en niet op straat.

In de keuren van 1314 lezen we verder dat ieder die zijn varkens ongeringd laat loslopen, beboet zal worden. Het ringen, het aanbrengen van een ring door de neus, moest voorkomen dat de varkens gingen wroeten, wat vaak de oorzaak was van de vele kuilen in de straten.

Opmerkelijk is de verordening om 's nachts een lantaarn te dragen. Het was klaarblijkelijk niet iets wat men vrijwillig deed, om zodoende niet te vallen of te struikelen over obstakels als afval, mesthopen enz. Het was een verplichting: wie geen licht droeg was verdacht en daarom strafbaar.

Ophaaldienst

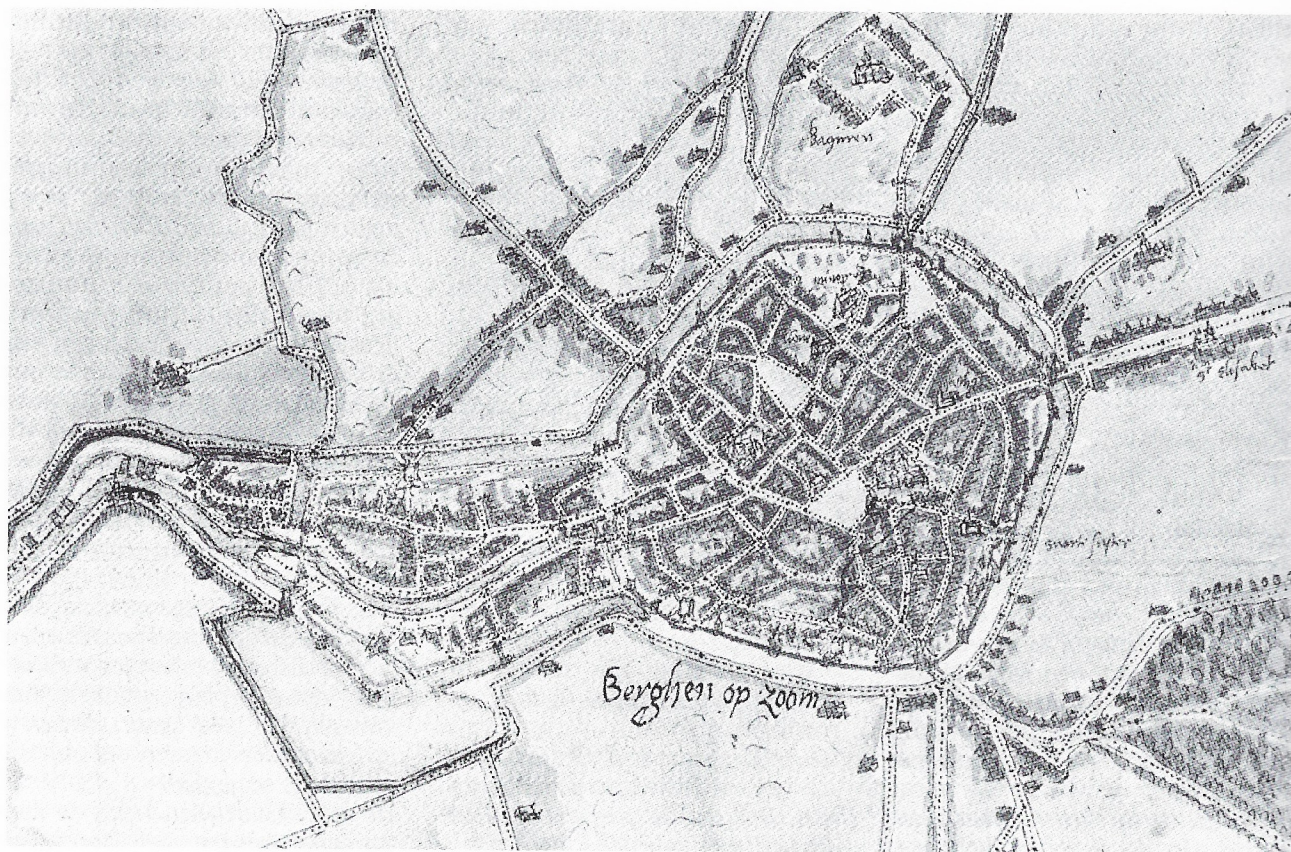
In 1456 sloot Claeus Gheertssone, de oudst bekende vuilnisman van Bergen op Zoom, een overeenkomst met het stadsbestuur, waarbij hij zich verplichtte om twee jaar lang de markt en de straten schoon te houden. Uit de tekst van de overeenkomst valt op te maken dat de markt een verzamelplaats was voor overtollige mest, waarbij strikt de hand gehouden werd aan het begrip mest (6).

Dat er voor de groei van de bevolking ook ruimte was, kunnen we zien als we de stadsplattegronden uit de 16e eeuw bestuderen. Opvallend veel huizen hebben grote erven of tuinen, wat niet alleen geldt voor de woningen die onder de stadsmuur gelegen zijn, maar ook voor de huizen die in het centrum staan. Ook het stadsdeel in de omgeving van de huidige Artilleriestraat en het Mineurplein blijkt dan

ons een eerste aanwijzing dat men zich ook in de late Middeleeuwen bekommerde om zaken die wij nu omschrijven als milieuvervuiling of aantasting van het leefmilieu.

Toch is enige voorzichtigheid bij de interpretatie van deze maatregelen geboden.

Milieubeheer is het actief zorgen voor een optimaal instandhouden en gebruiken van het leefmilieu, onder andere door milieuhygiëne

Afb.3. 'Bergen op den Zoom', ca. 1560 (Jacob van Deventer. Koninklijke Bibliotheek 'Albert I', Brussel).

Ander afval moest in manden bewaard worden tot Claeus met zijn kar voorbij kwam. De pachter, in dit geval Claeus, die de mest op de markt en het vuil van de straat 'omme niet' gegeven werd, moest zorg dragen dat er elke dag een kar door de straat reed, voorzien van een bel, waar de mensen van de markt en de straten hun vuilnis op konden storten. Vuil dat vervolgens door de pachter buiten de stad werd gebracht. Claeus moest ook alle weken het vuil van de weekdagmarkt verzamelen en wegbrengen. En wanneer de mensen de straat voor hun erf hadden geveegd en het slijk volgens voorschrift op hopen gelegd, was het de taak van de man met de kar dit slijk binnen drie dagen op te laden en weg te brengen. De pachter kon een extraatje verdienen als iemand het vuil van zijn erf of de mest die hij zelf had willen verwerken op straat had gedeponeerd en het niet binnen drie dagen, zoals voorgeschreven, afgevoerd had. Dan deed de pachter het. Het vuil tegen verplichte betaling van 3 groten brabantse voor de wagenvoerder, en voor elke volle kar die hij wegreed een halve stui-

ver extra. Voor de mest gold dat hij 'sijn prouffijt dair mede doen soude', zonder dat de eigenaar daar iets tegen kon inbrengen.

In 1475 ordonneerde de overheid dat niemand mest of ander vuilnis op de markt mocht deponeren vanaf de eerste dag van de jaarmarkt tot een maand daarna (7). Deze maatregel, hoe begrijpelijk ook, moet de inwoners voor grote problemen hebben geplaatst. Niets groeit zo snel als afval en de stad, die op dat moment bijna vierduizend inwoners telde, raakte door deze maatregel tweemaal per jaar, een maand lang haar 'stortplaats' kwijt. Uit de ordonnantie valt niet op te maken of er een uitwijkmogelijkheid bestond. Wel dat van de zo zorgvuldig opgestelde regeling uit 1456, waarbij de markt een opslagplaats was voor uitsluitend mest, niet veel was overgebleven.

De stad groeide en met haar groeide de mest- en afvalproblemen. En niet alleen deze.

Gilden en milieu

Ook Bergen op Zoom had haar gilden, en ook de Bergse gilden waren gebonden aan voorschriften die

haar door de overheid waren opgelegd. Wanneer we de gildekeuren bestuderen, valt het op dat bij zo een overvloed van regelingen en voorschriften, die zowel de belangen van het gilde, als die van de consument moesten beschermen, juist de maatregelen ter bescherming van hun woon-, werk- en leefomgeving ontbreken. Zaken als het voorkomen van geluidsoverlast, stank, optredend brandgevaar of andere aantastingen van het milieu werden niet vooraf bij het opstellen van de keuren geregeld, maar geschiedde vaak, via het uitvaardigen van ordonnanties, achteraf, als de feiten werden geconstateerd, of zich inmiddels hadden voorgedaan. Soms via een ordonnantie waarin de leden van een ambacht op de vingers werden getikt, soms via een ordonnantie die een algemeen karakter had en voor de hele bedrijfstak gold. Een voorbeeld is de ordonnantie die verschijnt in 1476. Wat deze ordonnantie interessant maakt, is het feit dat ze door haar uitgebreidheid een aantal wat minder bekende facetten laat zien van een druk en bedrijvig Bergen op Zoom, een stad in de Late Middel-

eeuwen. En wat zeker zo belangrijk is, tevens de eerste aanwijzing vormt voor een groeiend besef van overheid en bevolking dat er een verband moest bestaan tussen milieuvervuiling en het ontstaan van ziekteverschijnselen (8).

Voorschriften die, groepsgewijs samengevat, de watervervuiling in de stad raakten, waren het verbod om:

- wol of andere kleren te wassen in drenken waar men dagelijks de paarden liet drinken;
- vuilnis te deponeren op minder dan een roede (ca. 4 meter) van een waterput;
- in waterputten dode of levende vissen te gooien of te hangen; ook geen ander gedierte of vuilnis;
- wol of vachten te wassen op de Grebbe binnen de stad;
- ingevette kleren of pensen te wassen of te laten liggen in een van de stadsvesten;
- het verbod om in de watergang, vanaf de heide tot aan de haven, hout, vuilnis, ingewanden van beesten e.d. te gooien.

Voorschriften die met brandpreventie te maken hadden, waren o.a.:

- het verbod om tussen zonsondergang en zonsopgang varkens te schroeien of doodstroo te verbranden;
- het verbod om gloeiende as uit te dragen; deze moest koud en nat begoten zijn.

Voorschriften waar de ambachten zich aan dienden te houden:

- timmerlieden of metselaars mochten hun hout, afval of aarde niet langer dan drie dagen op straat laten liggen; het mocht ook niet zonder toestemming buiten de stad gebracht worden;
- smeden mochten hun sintels niet zonder toestemming binnen of buiten de stad vervoeren;
- vlasbewerker mochten hun afval en ester (houtachtige vezel die uit vlas gezwingeld wordt) evenmin zonder toestemming binnen of buiten de stad vervoeren;
- vleeshouwers en visverkopers moesten hun afval buiten de stad op een vastgestelde plaats begraven.

Voorschriften die de bedrijvigheid rondom de haven raakten:

- turf die bestemd was om te worden ingescheept, mocht niet te

dicht bij de stad worden opgeslagen;

- steen moest minstens twee roeden (ca 7,5 m) van de kaderand worden opgeslagen;
- schepen mochten alleen worden vastgelegd aan palen die in de haven geheid stonden;
- schepen mochten alleen op aangewezen plaatsen geladen en gelost worden; de schipper moest zijn zeil of fok spreiden van de kaai tot in zijn schip, zodat er geen ballast in de haven kon vallen.

Regels die betrekking hadden op het houden van vee:

- op weekmarktdagen moesten de varkens tot 14.00 uur worden binnengehouden;
- zij moesten bovendien geringd zijn;
- eigenaren mochten hun varkens niet voeren op straat.
- in de vest mochten geen beesten, zoals paarden, runderen, schapen of varkens komen.

Het is een indrukwekkende lijst met voorschriften die, ofschoon ze niet compleet is weergegeven, toch voldoende elementen bevat om de

Afb.4. Gezicht op de Grote Markt, 1587 (Hans Bol. Gemeente-museum, Bergen op Zoom).

verregaande bemoeienis van de overheid, ook in zaken als milieuvervuiling, aan te tonen. Op zich zelf niet zo verwonderlijk. Het was een gevolg van de snelle ontwikkeling die de stad doormaakte. Handel, landbouw (meekrap) en ambacht bloeiden en deze bloei zou in de komende decennia nog verder toenemen. De haven, pas vergroot, zag het aantal passerende schepen groeien en in de stad zag men steeds meer bezoekers en nieuwe bewoners komen.

Mest zeer gewild

Door de toenemende vraag naar handels- en voedingsgewassen, bestemd voor de groeiende bevolking, ontstond een steeds grotere behoefte aan mest die voor de verbouw van deze gewassen onontbeerlijk was. In 1479 verscheen een nieuwe verordening waarin omschreven stond welke mest van wie was en hoe men die diende op te slaan (9).

De pachter die de mest in de stad en op de haven gepacht had, moest driemaal per week de mest op de markten en de straten opruimen, en wel op maandag, woensdag en zaterdag. Dit gold ook voor de lieden van het St.-Jacobshuis en de mest die op de Huidenmarkt (Sint-Catharinaplein) lag en het St.-Jacobs-gilde toebehoorde. Bovendien diende de pachter elke zaterdag de oude markt naar ouder gewoonte te vegen.

Maar: ieder mocht de mest, die voor zijn huis op de straat lag, opvegen en meenemen alvorens de pachter met zijn kar kwam en iedereen mocht de mest gaan ophalen die was blijven liggen als de pachter verstek had laten gaan!

Op plaatsen waar buurtbewoners gezamenlijk een mesthoop beheerden, moest de mestvaalt minstens drie roeden van de straat af liggen. Was dat niet het geval dan konden de brengers van de

mest en de houder van de mesthoop rekenen op een boete.

Iedereen die mest op zijn eigen erf bewaarde, diende een muur van negen voet hoog te bouwen, zodat er geen mest op straat kon vallen.

In 1483 krijgt het vegen van de straat een verplicht karakter. Iedereen moest op maandag, woensdag en zaterdag vóór 2 uur de straat voor zijn huis of erf vegen, zodat de

pachter na 2 uur de overige mest van de straten kon halen (10).

Jan van Glymes

Als Jan II van Glymes in 1485 besluit om zijn hof (nu Markiezenhof) in Bergen te verfraaien, schenkt de stad hem het benodigde bedrag van vijfhonderd pond groten brabant. De stad ontving hiervoor in ruil verschillende rechten, waaronder het recht dat de stad 'alleene behouden sal de dispositie vanden straetmesse alomme opte mercten ende straten binnen der stadt, op havene ende steenwegen vallende, hetsij te verpachten, wech te geveene ende anders dairmede der stadt oirboir te doene, sonder ons eenich recht dairinne te hebben oft te behouden ..' Jan II van Glymes behield zich wel het recht voor om, indien nodig, ordonnanties uit te kunnen vaardigen die het schoonhouden van markten en straten beoogden en voor de uitvoering hiervan rekende hij op de medewerking van het stadsbestuur (11).

Dat hij gebruik maakte van dit recht zien we in de laatste ordonnantie die we hier zullen behandelen, namelijk die van 1524, opgesteld door Jan III van Glymes en het stadsbestuur. Zij was de aanzet tot een definitieve oplossing van het mestprobleem, daar waar dit probleem het grootst was: het directe centrum (12).

Besloten werd dat men geen mest meer mocht opslaan in de stad, dan alleen in de daarvoor bestemde bochten, of op eigen terrein, waar eventueel ook de burens hun mest of as mochten brengen. Iedereen diende de bocht te gebruiken die het dichtst bij hem in de buurt stond en wel: op de Korenmarkt, de Vismarkt, op de haven bij het Spui, op de Nieuwe Markt (Westersingel) en bij de Bospoort, Wouwsepoort en Steenbergsepoort. De Grote Markt mocht alleen gebruikt worden door mensen die er woonden en dan nog alleen op zaterdag in de week (bedoeld werd voor de Vesper). Op alle andere dagen was het verboden. De pachter diende de mest op de Markt nog dezelfde zaterdag op te ruimen. Verzuimde hij dit, dan was de mest de maandag daarop voor iedereen die hem hebben wilde. Ook de bochten moesten zaterdags door de pachter geruimd worden.

Conclusie

Keren we terug naar de verhalen over de middeleeuwse steden en hoe vuil ze waren; naar de vaststelling dat de overheid wel degelijk corrigerend optrad en naar de vraag hoe het gedrag van de Bergse bevolking was in deze.

Een passend antwoord is dan niet gemakkelijk te geven. Het overzicht is zeker niet volledig. Veel aandacht is besteed aan de problematiek van de mest en het schoonhouden van markten en straten; problemen die ook na 1524 zouden voortduren. Het mestprobleem nog tot ver in de 19e eeuw. De niet te stoppen vervuiling van de Grebbe is heel even aangestipt, maar niet verder besproken. Evenmin de botsingen die er soms waren tussen overheid en gilden. Zeker is dat veel van deze problemen niet typisch middeleeuws waren. Ze zouden ook in latere perioden regelmatig terugkeren en waren het gevolg van, soms snelle, maatschappelijke veranderingen. Het was de overheid die dit proces trachtte te sturen, en het grote aantal keuren, ordonnanties en voorschriften toont aan dat ze haar taak serieus nam. Dat deed ook het stadsbestuur van Bergen op Zoom, zowel als haar heren.

Noten

- (1) Gemeentearchief Bergen op Zoom, Archief Stadssecretarie inv.nr.1, fol. 19v e.v.; (2) Sloomans, C.J.F. *De oudste plattegrond van Bergen op Zoom*, in: De Ghulden Roos, nr. 22, blz. 41-48; (3) Cuvelier, J. *Les denombrements de Foyers en Brabant en les XV à XVI siècles*; (4) Genard, P. *Haardtellingen in het jaar 1480*. In: Antwerps Archiefblad, dl. 14, blz. 188 e.v.; (5) Sasse van Ysselt, A. *Woningstatistiek van Nrd. Brabant in den ouden tijd*. In: Taxandria, jrg. 1914, blz. 220 e.v.; (6) Archief Stadssecretarie, inv.nr. 5123; (7) Archief Stadssecretarie, inv.nr. 8, fol. 21v; (8) Archief Stadssecretarie, inv.nr. 8, fol. 25v-27v; (9) Archief Stadssecretarie, inv.nr. 8, ongenummerd; (10) Archief Stadssecretarie, inv.nr. 8, fol. 28v; (11) Van Rompaey, *Rechtsbronnen van de stad Bergen op Zoom*. In: Verslagen en Mededelingen, dl. XIII, nr. 2, blz. 267; (12) Archief Stadssecretarie, inv.nr. 8, fol. 192-193;

